

НДІ КАРПАТОЗНАВСТВА: НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАУКОВІ ЗДОБУТКИ (до 10-річчя Інституту)

У 2002 році Науково-дослідному інституту карпатознавства виповнилося 10 років з початку його заснування (31 березня 1992 р.) на базі лабораторії "Карпатика" при Ужгородському університеті. Десять років – це багато чи мало? З одного боку – це надзвичайно молодий вік для солідної наукової установи, але з урахуванням того, що він виник майже одночасно з молодою незалежною державою, то це не так уже й мало, а головним доказом є та наукова робота, яка велась і впроваджувалась у життя вченими цієї установи.

Головною метою у створенні НДІ карпатознавства було: повніше та ефективніше використання інтелектуального потенціалу, фінансових, матеріально-технічних і трудових ресурсів Ужгородського національного університету, сприяння підвищенню якості підготовки спеціалістів та науково-педагогічних кадрів, росту кваліфікації професорсько-викладацького складу.

Упродовж свого існування НДІ карпатознавства сформувався й перетворився у поважний науковий осередок, що об'єднав зусилля істориків, археологів, етнографів, етнополітиків, фольклористів, мовознавців, літературознавців, правників для комплексного дослідження різносторонніх питань в галузях історії, археології, етнографії, фольклористики, мовознавства, літературознавства, історії мистецтва Закарпаття, в його взаємозв'язках із Карпатським регіоном у цілому, а також висвітлення етнополітичних, соціально-економічних і культурних аспектів даного регіону в його історичному розвитку.

Першим директором НДІ карпатознавства було призначено доктора історичних наук, професора Івана Івановича Попа, а в 1994 р. інститут очолив кандидат історичних наук, доцент Микола Петрович Макара. З 1 січня 2000 р. обов'язки директора

виконує доктор історичних наук, академік Міжнародної слов'янської академії наук Микола Миколайович Вегеш.

Виконання ж науково-дослідних тем безпосередньо покладалось на наукових керівників. Серед яких були такі визначні вчені УжНУ, як проф. Г.В.Павленко (1992-1994 рр. "ДБ-89"; 1995-1997 рр. "ДБ-256"; 1998-2000 рр. "ДБ-365"), проф. В.І.Лько (1993-1997 рр. "ДБ-163"), проф. І.І.Поп (1992-1994 "ДБ-99"), доц. М.П.Макара (1992-1994 рр. "ДБ-114"; 1995-1997 рр. "ДБ-259"), проф. М.П.Тиводар (1992-1994 рр. "ДБ-92"; 1995-1997 рр. "ДБ-258", 1998-2000 рр. "ДБ-364"), проф. Е.А.Балагурі (1992-1994 рр. "ДБ-91"; 1995-1997 рр. "ДБ-257"; 1998-2000 рр. "ДБ-363"), проф. В.Є.Задорожний (1995-1997 рр. "ДБ-260", 1998-2000 рр. "ДБ-367"), проф. Д.Д.Данилюк (1998-2000 рр. "ДБ-366") та проф. М.М.Вегеш (2001-2003 рр. "ДБ-447").

Перш за все хотілося б надати коротку характеристику науковій роботі, яка здійснювалась по цим темам в НДІ карпатознавства.

Одним із засновників спочатку лабораторії "Карпатика", а згодом і Науково-дослідного інституту карпатознавства, був провідний учений Ужгородського національного університету, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та історіографії **Григорій Васильович Павленко**. Під його керівництвом велося дослідження таких тем, як: "Національне відродження південно-карпатських українців у контексті констатування української нації (кінець XVIII – перша половина XX ст.)", "Соціальні питання історії й культури Закарпаття XIX-XX ст." та "Національні меншини Закарпаття в контексті національно-економічного, політичного й культурного розвитку країн Західної і Південно-Східної Європи XVIII – XX ст."

Теми, які очолював Григорій Васильович у НДІ карпатознавства, належать до пріоритетного напрямку історичної науки. Вивчення актуальних питань історичного й культурного розвитку Закарпаття XIX-XX ст. набувають особливого значення в плані розбудови державності суверенної, незалежної України. Не меншої уваги заслуговує і така

проблема, як закономірності, специфіка, особливості національного відродження карпато-українського населення Закарпаття. Ще одною проблемою, яка заслуговує на особливу увагу є проблема географічного положення Закарпаття, яке завжди знаходилося на кордоні західної і східної культур, утворюючи своєрідні природні ворота, через які західні культурні цінності проникали на схід, а східні – на захід. Тут, на відносно невеликому терені, затиснутому між Ужоцьким і Яблонницьким перевалами й частини Дунайської низовини, що прилягала до нього, західні та східні вітри історико-політичних та етнокультурних процесів постійно змішувались, взаємно переплітались і синтезувались.

Звичайно, висвітлення всіх цих питань можливе тільки при комплексному розгляді архівних матеріалів та спеціальної наукової літератури як місцевого походження, так і сусідніх із Закарпаттям держав, в першу чергу Угорщини, Словаччини, Чехії, Румунії, Польщі, а також Центральної України. Саме такий підхід дає можливість студіювати питання соціально-економічного, політичного та культурного розвитку Закарпаття XIX-XX ст. в їх історичній динаміці (історичному часі) та етнотериторіальному просторі. Не можна механічно відривати вивчення історії Закарпаття від тих соціально-економічних і політичних структур, до яких воно входило.¹

Цільне місце в науковому доробку історика зайняла також тема російсько-українсько-німецьких суспільно-політичних, культурних та наукових зв'язків другої половини XIX – початку XX ст. Він є автором наукових праць та історичних нарисів про А.Бєбєля, К.Маркса, Ф.Енгельса, О.Бісмарка, Г.Плєханова, І.Срезневського, О.Духновича, Е.Егана, Лєсю Українку, К.Каутського, Я.Смолєра, М.Мункачі, К.Лібкнехта, І.Франка, Т.Шевченка та ін. Професор Г.В.Павленко написав десятки рецензій, зокрема на праці Ф.Шаафа, К.Андерса, Г.Лемана, Д.Фаркаша та багатьох інших².

Як уже вище зазначалось одна, з кардинальних тем наукових зацікавлень професора Г.В.Павленка – історія Закарпаття. Він був ініціатором створення наукового збірника «Карпатика», навколо якого об'єдналися кращі сили істориків,

що займаються проблемами карпатознавства. На сьогодні вийшло під редакцією Г.В.Павленка три випуски цього видання, а саме: "Актуальні проблеми історії і культури Закарпаття" (1992 р.), "Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Південно-Східної Європи" (1993 р.), "Німці на Закарпатті (X-XX ст.)" (1995р.). В 1993 р. під його керівництвом вийшла «Історія Ужгорода» (він же один із авторів цієї книги – розділ «Ужгород в епоху феодалізму та його кризи»).¹ Використаний величезний матеріал дозволив Г.В.Павленку зробити аргументовані висновки, зокрема, про те, що уже у феодальну епоху Ужгород був загальноновизнаним культурним і науковим центром Закарпаття.

Учений довів, що «від самого початку культура в Ужгороді базувалась на багатонаціональній основі. Вона вбирала в себе як східні, так і західні культурні традиції, стилі й школи. Звідси її неповторна своєрідність і краса, які не втратили свого значення і донині». З таким міркуванням важко не погодитись. Г.В.Павленко – співавтор колективної монографії науковців Ужгородського університету «Нариси історії Закарпаття». Вчений написав п'ять параграфів, охопивши в них період XVIII ст. Ним розглянуті проблеми становництва Закарпаття в першій половині XVIII ст., проведення урбаніальної реформи Марії-Терезії у Закарпатті та її наслідки, міста і міське ремесло Закарпаття другої половини XVIII ст., Велика французька буржуазна революція й Закарпаття.⁴

У співавторстві з професором І.Ф. Корольом та кандидатом економічних наук В.І.Мацолою, Г.В.Павленко видав монографію «Участь України в миротворчій діяльності ООН», присвячену 50-й річниці утворення Організації Об'єднаних Націй.⁵ Усього ж Г.В.Павленко опублікував понад 200 наукових праць: монографії, брошури, розділи в колективних працях, статті, історичні огляди, рецензії.

Серед багатьох проблем, які піднімав і досліджував професор Г.В.Павленко, важливе місце займають німецько-українські відносини. Григорій Васильович справедливо вважається провідним германістом України, ім'я якого добре відоме в наукових колах Європи. Поряд із цим він багато років

досліджував проблему німецько-українських зв'язків кінця XIX – початку XX ст.

Героями нарисів Г.В.Павленка також були організатор «верховинської акції» Е.Еган, будитель закарпатських русинів Олександр Духнович, видатний художник Михайл Мункачі.⁶ Життю і діяльності останнього вчений присвятив ряд праць: «Тріумфуючий наш Михайл Мункачі і німецький духовний світ», «До питання про роль німецької культури у формуванні Мункачі як художника»⁸.

У 1997 р. Г.В.Павленко опублікував малий енциклопедичний довідник «Діячі історії, науки і культури Закарпаття», який містить статті з короткими біографічними даними та оцінкою праці більш як 200 діячів історії, науки і культури краю, які народилися й жили на Закарпатті або своїм життям, діяльністю чи творчістю тісно були зв'язані з нашим краєм. Словник охоплює матеріал про діячів історії, науки і культури Закарпаття від найдавніших часів до XX ст. У словнику містяться відомості про М.Андрелу і М.Аркаса, О.Бадана і М.Балудянського, А.Волошина і В.Гренджу-Донського, А.Добрянського і Г.Жатковича, І.Зейкана і Б.Ілеша та багатьох інших.⁹

Завдяки працям й історичним нарисам ученого, ми постійно відкривасмо для себе раніше невідомі, або мало відомі сторінки з життя Івана Франка і Лесі Українки, Тараса Шевченка, Олександра Духновича та ін.

Таким чином професор Г.В.Павленко у своїх працях приділяв значну увагу дослідженню різноманітних проблем соціально-економічної, політичної і освітньо-культурної історії Закарпаття. Він є автором десятка нарисів про славних синів нашого краю, простежив українсько-німецькі взаємовпливи. Без наукових праць Г.В.Павленка закарпатська історична наука була б значно біднішою.¹⁰

Результати досліджень введені в науковий обіг, вони використовуються при підготовці і читанні нормативних курсів і спецкурсів в УжНУ та інших навчальних закладах, при підготовці нових наукових та науково-популярних праць з

історії України, історії Закарпаття, історії сусідніх і Закарпаттям держав.

Апробація ж цих досліджень проводилась шляхом публікацій наукових статей і монографій та висвітлені в доповідях й повідомленнях на наукових конференціях, симпозиумах, зустрічах «за круглим столом» тощо.

Під керівництвом першого директора НДІ Карпознавства, професора **Івана Івановича Попа** вивчалася тема «Художнє життя та художня культура Закарпаття першої половини ХХ ст.».¹¹ На цей період припадають і основні процеси т.зв. другого національного відродження на Закарпатті, що проходило в складних політичних умовах входження його на правах автономного краю до складу ліберально-демократичної Чехословаччини. Саме в цей час поступово змінюється характер культури, співвідношення і взаємодія між її окремими областями, формуються нові художні напрямки, мистецтво отримує нові задачі. В цей період література і мистецтво краю стають предметом роздумів учених, письменників, художників. Художня культура Закарпаття не тільки набуває зрілих національних рис, але й набагато десятиліть визначає шляхи розвитку духовного життя краю.

Дослідження теми почалося в березні 1992 року аналізом опублікованих праць мистецтвознавців і літературознавців з даної проблематики. Мистецтвознавцями проведено атрибутивне вивчення творчості художників закарпатської школи живопису, літературознавцями в значній мірі проаналізовано літературну творчість письменників краю вказаного періоду. Але всі дослідження радянського часу, при їх «марксист-ській» однобокості, тільки описово інтерпретували самі художні та мистецькі твори, не розкривали процеси художнього життя.

Тому наукова актуальність теми полягала в дослідженні та реконструкції художнього життя Закарпаття в театральній, образотворчій (Закарпатська школа живопису)¹², літературній та публіцистичній сферах як культурного феномену демократичної революції в Центральній Європі після розпаду монархії Габсбургів; визначенні місця цього процесу в

загальноукраїнському та європейському демократичному розвитку; вивченні характеру деформації культурного життя на Закарпатті в період угорської окупації. Дослідження і розвиток закарпатської школи живопису було специфічним проявом національного і культурного життя на Закарпатті у ХХ столітті. Закарпатські художники 20-40-х років об'єктивно виконали важливу суспільну фундацію – будителів національної самосвідомості. Цінність і мистецький рівень їх доробку були такими, які не могли бути знівельованими згубною примітивізацією так званого «методу соціалістичного реалізму» кінця 40–50-х років. Майже всі художники Закарпатської школи під тиском політичних умов тоталітарного режиму тих років змушені були віддати данину тогочасній злободенності з її «будовами соціалізму», «вахтами миру», «портретами передовиків» та «досягненнями оновленого краю». Але, на щастя, сила таланту і своєрідна автономність пензля закарпатської школи з домінацією пейзажу дозволили вийти Й.Бокшаю, А.Ерделі, Ф.Манайло, Е.Кондратовичу, З.Шолтесу, А.Кашшаю з лещат «соцреалізму» без значної деформації. Безперечні досягнення школи засвідчують також тій висоті завдань, що були поставлені її засновниками, Й.Бокшаєм та А.Ерделі, їх безкомпромісності в боротьбі проти дилетантизму та провінційності. Саме цей рівень дозволив закарпатській школі живопису внести свій вагомий вклад в піднесення національної самосвідомості закарпатців, влитись в загальний процес розвитку культури континенту, пройти без важливих втрат в період тоталітаризму і відкрити нові горизонти для сучасних митців.¹³

Наукові проблеми розбудови державності України та можливість використання результатів дослідження в практичній роботі державних управлінських установ, освітніх та культурних закладів, культурно-освітніх товариств і визначили основні напрямки ведення конкретного дослідження.

Одержані результати доповідались на міжнародних та регіональних наукових конференціях і нарадах в Празі, Хебі (Чехія), Києві, Ужгороді та ін.

Над проблемою історії селянства Закарпаття (друга половина XIX – перша половина XX ст.) під керівництвом **Василя Івановича Ілька** у відповідності до технічного і календарного планів 1993-1995 рр. працювали такі науковці як І.М.Гранчак, Д.Д.Данилюк, М.В.Олашин. Вони виявили і опрацювали понад 900 справ, документи яких зберігаються у 20 фондах Державного архіву Закарпатської області, здійснивши їх переклад з угорської, чеської, словацької мов. Вивчено і широко використано неопубліковані матеріали таких фондів ДАЗО як: «Крайовий урбаріальний суд», «Мукачівсько-Чанадівська латифундія Шенборн-Бухгейма», «Експозиція для гірських районів Міністерства землеробства» в Мукачеві, «Правління Руської Країни» та інші, які дають можливість більш глибоко розкрити аграрну політику правлячих класів Угорщини щодо Закарпаття, виявити особливості аграрного ладу і соціально-економічних відносин в краї, процес обезземелення і класове розшарування селянства, показати його боротьбу за землю, проти несправедливого урбаріального врегулювання в другій половині XIX – на початку XX ст.¹⁴

Зібраний і узагальнений дослідниками фактичний матеріал став основою для написання дослідження, матеріали якого широко використанні при підготовці першого і другого томів «Нарисів історії Закарпаття»,¹⁵ опублікованих в 1993 і 1995 рр. В цих колективних монографіях з нових позицій вперше широко розглянуто основні етапи аграрного розвитку краю, еволюцію соціально-економічної структури села, становище селянства, соціальні конфлікти на селі в добу капіталізму (1849-1944 рр.).

Основні положення і висновки досліджень 1993–1995 рр. висвітлювалися також на сторінках періодичних видань, в тезах доповідей і повідомлень, зроблених виконавцями теми на міжнародних, республіканських, обласних і вузівських наукових конференціях (Київ, Харків, Львів, Ужгород та ін.).¹⁶ Всього ж по темі дослідження опубліковано 36 наукових праць

Етнополітичними та етнокультурними процесами на Закарпатті протягом шести років займалися науковці під керівництвом другого директора НДІ карпатознавства, доц. **Миколи Петровича Макари**, а саме: "Сучасні національні

відносини на Закарпатті в контексті становлення державної незалежності України (соціально-економічний і політичний аспект" та "Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті в українському та європейському контексті".

Складність процесу державотворення та формування української нації викликає необхідність відмови від романтико-ейфоричних шляхів і методів досягнення цієї історичної мети, оскільки останні роки виявили їх наукову необґрунтованість і практичну неспроможність. Перед суспільством повстали непередбачені кризові явища соціально-економічного, культурно-освітнього, морально-психологічного, правового плану. Невдале реформування у різних сферах життя в значній мірі пояснюється відсутністю науково прогнозованих програм перебудови суспільства.¹⁷

Одною з проблем, що повстали перед Українською державою в утвердженні своєї незалежності, є відсутність реалістичної, загально-прийнятної національно-державної ідеї, яка мала б в умовах різноманітності етнополітичних та етнокультурних регіонів України об'єднати всі суспільно-політичні сили для подолання системної кризи.

Необхідна зважена, реалістична етнополітика держави, яка мала б ґрунтуватися на праві будь-якого етносу на самовизнання та самовизначення, що випливає з принципів правової демократичної держави, якою прагне стати Україна. Правда, в галузі етнополітики розроблено і прийнято достатню правову базу, законодавчі акти європейського рівня, спрямовані на забезпечення прав людини і національних меншин. Однак на практиці продекларовані зобов'язання в цьому плані ще далекі від вимоги життя.

Дослідження проблем етнополітичних відносин завжди мало й має велике значення для реалізації сучасної цивілізованої політики держави у цій сфері. Для Закарпаття ця проблематика є вельми важливою з огляду як поліетнічної структури населення області, так і її географічного розташування.¹⁸

Тема толерантного співжиття різних національностей у Закарпатті стала предметом зацікавлень істориків і політологів ще із середини 60-х років. Але тоді це суспільно-політичне

явище зображалося виключно як наслідок турботи комуністичної партії радянської влади про трудящих різних національностей краю, як торжество ленінської дружби народів тощо.

Поза увагою дослідників і громадськості виявились факти грубого порушення прав і свобод угорців, німців та інших етнічних спільнот в перші роки сталінського режиму. Посилено пропагувалась роль «старшого брата» в соціально-економічному і культурному розвитку України в цілому і Закарпаття зокрема за сталінським постулатом про «завершення об'єднання українських земель в єдиній державі» замовчувались етнополітичні колізії русинів-українців, що залишилися поза межами СРСР і відповідно України, які в минулому разом із закарпатцями складали єдиний господарський, етнополітичний та етнокультурний організм.¹⁹

В наукових публікаціях, ЗМІ обходилися крапці факти ігнорування історії і суспільного життя таких етнічних спільнот як євреїв, циган; замовчувались причини різкої зміни етнічної структури населення: зменшення кількості старожилів - словаків, німців, угорців, неконтрольована міграція росіян, білорусів, українців з інших областей республіки та представників різних народів колишнього СРСР. Ці зміни не могли не позначитися на міжнародних стосунках у краї.

Тільки на початку 90-х років розпочалося соціологічне дослідження, в т.ч. і в УжНУ, які, однак, в умовах заідеологізованості не могли адекватно відобразити справжній стан міжетнічних відносин у регіоні. Демократизація суспільно-політичного життя, суверенізаційні процеси, розвал союзної системи управління відкрили нові можливості для вивчення цієї складної сфери.

Разом з тим пострадянський час породив нові проблеми, науковий аналіз яких можна дати тільки за допомогою сучасних методів соціологічних досліджень.

Оскільки ужгородський університет, тим паче ІДІ карпатознавства для таких досліджень не має необхідних можливостей, то довелося скористатися можливостями регіонального центру Інституту соціології НАН України й на

умовах співробітництва згідно угоди виконати ряд спільних опитувань.

Сучасні етнополітичні та етнокультурні процеси у Закарпатті сягають сивої давнини, але досліджування охоплює події, які почалися в ході бойових дій за вигнання угорсько-німецьких окупантів та руху за вихід краю зі складу Чехословаччини входження до складу України – СРСР (1944–1945 рр.). Тодішні радянсько-чехословацькі військово-політичні колізії наприкінці війни визначили долю багатонаціонального краю.

Послідовно просліджувались заходи нової державно-політичної системи в різних сферах суспільного життя й, насамперед, в етнічнонаціональній політиці. Через призму політичних, соціально-економічних змін, які здійснювалися сталінським режимом і носили глибоко суперечливий характер, вдалося висвітлити діяльність народної влади в особі Народної Ради Закарпатської України і Народних комітетів на місцях у практичному розв'язанні багатьох заплутаних питань міжетнічних та міждержавних (між СРСР, Чехословаччиною, Угорщиною, Румунією) відносин, що постали у зв'язку із входженням Закарпаття до СРСР.²⁰

Закарпаття – це той край, населення якого впродовж усієї історії формувалося як багатонаціональне. Етнічний склад населення краю мінявся разом із зміною державно-політичних режимів, які тут існували, їх тривалості, здійсненої ними національної політики, яка виражалася через призму економічних, соціальних, мовно-культурних, освітніх, кадрових, ідеологічних заходів.

Становлення нашої державності узгоджується з міжнародними нормами цивілізованого забезпечення прав і свобод людини, меншин, будь-якого соціуму. Україна приєдналася до таких міжнародних документів як Загальна декларація з прав людини, Програми дій, схваленої на найвищому рівні в Копенгагені (6–12 березня 1995 р.) та інших (біля десяти), в яких визначається різноманітність народів, їх культур, традицій, релігій, підтримка процесів їхнього розвитку, усунення перешкод до їх, визнання і самовизнання.²¹

Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього сходу і середніх віків **Михайло Петрович Тиводар** був провідним науковим співробітником Інституту карпатознавства, ще з 1992 року. Серед етнографів історичного факультету Ужгородського національного університету особливе місце займає його наукова спадщина. Він автор понад ста наукових і науково-популярних праць, Михайло Петрович є дослідником української історії кінця XVIII – XX ст.ст. Під його керівництвом досліджувались такі теми: "Етнокультурні та етнополітичні процеси на Закарпатті в індустріальний період (друга половина XIX – перша половина XX ст.)", "Етнічні та історичні традиції населення Українських Карпат: основні аспекти розвитку етнокультурних та етнополітичних процесів кін. XVIII-XX ст.", та "Роль і місце культурних та історичних традицій у формуванні національної самосвідомості на українських етнічних територіях Карпат у XIX-XX ст."

Заслужують на увагу такі фундаментальні монографії вченого, як «Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. Історико-етнографічне дослідження»²², «Закарпаття: народознавчі роздуми»²³, «Етнологія. Навчальний посібник для студентів історичного факультету»²⁴ та ряд інших. Він був одним з авторів нарисів «Історії Ужгорода».²⁵

Безперечно, основною серед праць М.П.Тиводара є його монографія «Традиційне скотарство Українських Карпат...», видана у республіканському видавництві «Карпати» в 1994 р. Книга написана на основі величезного етнографічного матеріалу та історичної літератури як вітчизняної, так і зарубіжної. Дослідження М.П.Тиводара умовно можна назвати своєрідною енциклопедією верховинського господарства Українських Карпат XIX-XX століття.

Учений провів узагальнююче вивчення традиційного скотарства в Українських Карпатах, провівши паралель з етнокультурними, етносоціальними та етнополітичними процесами, що мали місце в цьому регіоні в I-II тисячоліттях н.е. У восьми розділах своєї праці М.П.Тиводар дав аналіз таким питанням як природно-географічні умови функціонування

скотарства в Українських Карпатах, стан і місце скотарства в системі сільського господарства, соціально-економічні умови функціонування традиційного скотарства, матеріальна культура карпатських скотарів, культурно-історичні та теоретичні проблеми скотарства тощо. Багаторічна праця над досліджуваною проблемою дала право М.П.Тиводару зробити глибокий висновок, що Карпатське скотарство виникло на межі господарсько-культурних і етнічних традицій різних епох і етносів.²⁶ Тут стикалися всі три вітки слов'ян з східними романцями і угорцями, помітні ранньотюркські і турецькі, грецькі і албанські, латинські, франко-дакійські, кельтські і германські елементи скотарських господарсько-культурних традицій. Усі вони увійшли в народну культуру місцевих етносів, зіграли важливу роль у формуванні карпатської господарсько-культурної спільності. Таким чином, традиційне скотарство в часи свого розвитку не лише визначало господарсько-культурну й побутову єдність русинів-українців, а й певним чином визначило господарсько-культурну спільність всіх етносів історико-географічної області Карпат.²⁷

В 1995 році у видавництві «Карпати» вийшла ще одна фундаментальна наукова праця М.П.Тиводара «Закарпаття: Народознавчі роздуми», до якої увійшли ряд статей, які друкувалися автором протягом першої половини 90-х років, і в яких піднімалися різні аспекти народознавства Закарпаття. Книга складається з п'яти тематичних частин, в яких висвітлені окремі проблеми культури та історії Закарпаття, етнографічна спадщина Ю.І.Гуци-Венеліна, О.В.Духновича, Т.Легоцького, В.Гнатюка, Ф.Потушняка.²⁸

Виконуючи тему, автори досліджень широко використовували порівняльно-історичний метод вивчення традиційної культури, зокрема: історико-генетичні, історико-типологічні, історико-порівняльні та історико-дифузійні порівняння. Водночас вони користувались методом типологічного, і компонентного аналізу та іншими. Саме такий підхід дав можливість вивчати явища традиційної культури та етногенез і етнічні процеси в їх історичній динаміці (історичному часі) і етнотериторіальному просторі.

Хронологічні рамки комплексних тем - кінець XVIII–XX ст. Саме впродовж цього часу остаточно стабілізувалась етнічна карта історичного Закарпаття, сформувались мозаїчні складові українського населення краю, стабілізувалась його традиційна культура і побут, почався процес етнопольового, політичного і культурного розвитку, що призвів до утвердження української національної самосвідомості, розуміння необхідності соборності українських земель у складі незалежної України.

Вперше у вітчизняній і зарубіжній історіографії на етнологічному рівні проведено етнографічне районування Закарпаття, розкрито складну внутрішню мозаїку українського населення краю, його своєрідну ментальність і етнічні стереотипи, висвітлено основні особливості розвитку його етнопольової свідомості та інтеграції у загально-українській динамічній етнічній спільності.²⁹

Етнологія в центрі своїх досліджень ставить етноси, їх культуру і побут. Вивчення етнічних та історичних традицій, зокрема, етнокультурних і етнопольових процесів кінця XVIII–XX ст., народного фольклору, ментальності та етнічних стереотипів українців Карпат важливе не лише у науковому плані, а й може прислужитись у розбудові Української держави.³⁰

Розробляючи дану проблему авторами опрацьовувались статистичні архівні матеріали, та чисельні публікації, музейні колекції і фонди, проводився збір польових етнографічних матеріалів у селах українсько-угорського, українсько-румунського та українсько-словацького етнічного міжкордоння.

Вияткова більшість питань теми знаходилась поза увагою дослідників і лише розбудова незалежної Соборної України загострила науково-теоретичні і політичні проблеми історії й культури населення Українських Карпат. Розробляючи проблематику розвитку етнокультурних і етнопольових процесів в Українських Карпатах XVIII–XX ст. дослідник прийшов до висновку, що традиційна культура Карпат, не дивлячись на зусилля дослідників XIX–XX ст. (І.Орляя, Ю.Венеліна-Гуци, І.Фогарашія, М.Лучкая, О.Духновича,

А.Крालицького, А.Дешка, І.Дулішковича, І.Сільвая, С.Фендика, Я.Головацького, В.Митрака, В.Гнатюка, Ю.Жатковича, Т.Легоцького, Ф.Потуніяка та інших), ще недостатньо вивчена, а тому і далі необхідно проводити регулярний збір польових етнографічних матеріалів, проводити систематичні наукові дослідження на рівні вимог сучасної етнології.

Вивчення теми порушує основні проблеми етнічної історії – багатоаспектної історичної дисципліни, що вивчає минуле етносів та їх етнографічних складових, етнологенез і етнічні процеси. Це означає, що зосередивши свою увагу на проблемах етнічної історії українців Закарпаття, ми висвітлювали функціонування традиційної культури українців краю в їх історичній ретроспективі, а водночас її взаємодії з традиційною культурою етнічних сусідів. Саме на таких підходах було проаналізовано і описано такі складові традиційного господарства і культури: традиційне скотарство лемків, давній одяг карпатських пастухів, закарпатські писанки, лікувальна магія, обряди і магичні дії з вогнем і т.д.³¹

Результати досліджень вже широко використовуються у науці, зокрема, в українському народознавстві, політології, етнології, археології, географії, історії, при читанні нормативних курсів і спецкурсів з етнології, краєзнавства, історії України, політології в музеєзнавстві при розбудові народознавчих музеїв, державними адміністраціями і національно-культурними товариствами для гармонізації міжетнічних відносин і т.д.

Глибоким знавцем у дослідженні таких тем у НДІ карпатознавства, як “Етнічні та історичні традиції населення Українських Карпат: основні аспекти розвитку етнокультурних та етнопольових процесів кін. XVIII–XX ст.” та “Соціально-економічні, політичні та етнокультурні процеси в Українських Карпатах: історична ретроспектива” є доктор історичних наук, професор кафедри історії України, **Володимир Євгенович Задорожний**.

Починаючи з 90-х років з-під пера вченого вийшли десятки праць, в яких робиться аналіз національно-визвольних змагань закарпатських українців на передодні Другої світової війни. В

1993 р. В.С.Задорожний у співавторстві видав історико-популярний нарис «Велич і трагедія Карпатської України»,³¹ в якому вперше в історіографії була зроблена спроба висвітлити внутрішню і зовнішню політику уряду Карпатської України, очолюваного А.Волошином. Книга була високо оцінена рецензентами в Україні та Словаччині (побачили світ шість відгуків та рецензій). Згодом на сторінках журналів «Сучасність» та «Український історичний журнал» були опубліковані статті «Карпатська Україна у світлі нових документів» (1993) та «Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку» (1995).³² Заслугують на увагу виступи В.С. Задорожного на наукових конференціях, зокрема, на міжнародній конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 1994), в якій дослідник підняв проблему «Історія Карпатської України в європейській періодиці». Йому ж належить одна з перших спроб аналізу знаменитого щоденника Василя Гренджі-Донського «Щастя й горе Карпатської України» (1995).³⁴ Історія виникнення і діяльності закарпатської «Просвіти» знайшла своє відображення у статті «Відроджена з попелу. Закарпатська «Просвіта» вчора і сьогодні» (1993).³⁵

В.С.Задорожний був ініціатором проведення наукових конференцій присвячених 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України (1995) і 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (1995). На цих важливих для нашого краю форумах, В.С.Задорожний виступив з доповідями «Визволення Закарпаття Радянською Армією: правда і вигадки» та «Українське питання на завершальному етапі Другої світової війни». Необхідно погодитись з твердженням історика, що «події Другої світової війни переконливо довели, що вирішення українського питання можливі тільки в рамках незалежної, повнокровної державності. За неї у ті часи боролися різні національні сили, які до того ж перебували між собою у стані громадянської війни. Проблему консолідації української нації не знято і після 1991 р. Тому

вивчення подій піввікової давності повинно сприяти утвердженню громадянської злагоди у нашому суспільстві».³⁶

На основі аналізу, синтезу і узагальнення зібраного джерельного фонду та літератури за роки наукової роботи в НДІ карпатознавства було опубліковано науковою групою 15 монографій, 60 статей у вітчизняних і зарубіжних виданнях, зроблено біля 30 доповідей на міжнародних міжнародних всеукраїнських і регіональних науково-тематичних конференціях та симпозиумах.

Результати і матеріали розробленої теми використовуються Інститутом історії НАН України при написанні статей, узагальнюючих монографій і досліджень із відповідних періодів історичного розвитку українських земель, при читанні загальних курсів і спецкурсів на історичних факультетах університетів України, викладанні історії України в середніх навчальних закладах. Окремі історико-порівняльні аналогії з господарського і економічного життя можуть служити рекомендаціями для органів державної влади.

Серед істориків НДІ карпатознавства Ужгородського національного університету чільне місце посідає доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою історії України Дмитро Дмитрович Данилюк – визначний фахівець із проблем української історіографії XIX–XX ст., відомий дослідник становлення і розвитку історичної науки в Закарпатті. З його іменем пов'язано повернення із забуття плеяди видатних діячів нашого національного відродження - Михайла Лучкая, Ю.Гуци-Венеліна, Івана Орлая, Василя Кукольника та багатьох інших. Їх життя і різнобічна діяльність займають значне місце на сторінках докторської дисертації Д.Д.Данилюка «Розвиток історичної науки в Закарпатті (із кінця XVIII – до середини XX ст.)»,³⁷ успішно ним захищеної в 1994 р. Хоча перу Д.Д.Данилюка належить понад 100 наукових праць із вищезазначеної проблематики, зупинимось тільки на головних, до яких необхідно віднести «Ю.І.Гуца-Венелін» (1995),³⁸ «Михайло Лучкай – патріарх закарпатської історіографії» (1995) (73),³⁹ «Історія Закарпаття в бібліографіях і портретах» (1997).⁴⁰

Безперечно, важливою у творчому доробку Д.Д.Данилюка є його фундаментальна монографія «Історія Закарпаття в біографіях і портретах»,⁴¹ яка одержала багато схвальних відгуків і рецензій, завдяки якій він справедливо вважається історіографом першої величини в Ужгородському університеті. Та й не тільки. Науковець вперше в історіографії комплексно дослідив життя і діяльність відомих учених культурно-освітніх і церковних діячів Закарпаття з давнини до початку ХХ ст. На основі всебічного аналізу рукописної та друкованої спадщини, що виходила в Москві, Санкт-Петербурзі, Києві, Львові, Буді, Відні, та інших містах, показано роль М.Андрели, І.Брадача, І.Пастелія, І.Базилови-ча, І.Зейкана, І.Орлая, В.Кукольника М.Балудяняського, А.Добрянського та багатьох інших в розвитку культури та науки, зокрема історичної, визначено вклад закарпатців у культурно-освітнє життя російського, угорського, болгарського та інших народів, їх місце в загальноукраїнському і загальноєвропейському культурному процесі.

У 2000 році Науково-дослідний інститут карпатознавства очолює доктор історичних наук, професор кафедри політології **Микола Миколайович Вегеш**. Під його ж керівництвом здійснюється і виконання науково-дослідної теми: «Соціально-економічний, етнополітичний і культурний розвиток Карпатського регіону в другій половині ХІХ-ХХ ст.»

Керуючись структурно-функціональним підходом, авторам проекту вдалося розглянути предмет дослідження в системному зв'язку з прогресом у вітчизняній та зарубіжній історичній науці на сучасному етапі і сформуванню концептуальну модель розвитку історії Карпатського регіону

Друга половина ХІХ- початок ХХ ст. відзначається для населення згаданого регіону, розквітом напівкапіталістичних, але загострення національних відносин. Відкрита насильницька мадиризація шкільної справи та суспільно-політичного життя привели до того, що за 20 років (1875-1895 рр.) на Закарпатті було ліквідовано 239 шкіл. Уже на 1895 р., коли в Угорщині офіційно відзначали 1000-ліття здобуття батьківщини, у краї не існувало жодної української чи словацької середньої школи. І це тоді, коли в 1905-1906 навчальному році в Угорщині діяло 202

середні школи в т.ч. 140 гімназій і 32 реальні школи. Відкрита шовіністична асиміляторська політика урядових кіл Угорщини щодо корінного населення Закарпаття другої пол. ХІХ- поч. ХХ ст. негативно позначилася як на економічному, так на його освітньому рівні. Не дивно, що населення Закарпаття з радістю зустріло розвал Австро-Угорщини.

В тих умовах, що склалися, входження Закарпаття до складу Чехословацької республіки й надання краю певних автономних прав було оптимальним варіантом. Підкарпатська Русь офіційно почала іменуватись Закарпаттям. Незважаючи на трагічний кінець політичних змагань 20-30-х рр., відбулося формування громадянського суспільства в умовах системи, що дозволило виробити й здійснити на практиці свою національно-державну програму.

Найтяжчими в історії Закарпаття стали часи угорської окупації 1939-1944 рр. У таборах і тюрмах було ув'язнено майже 115 тис. чол. Великої шкоди було заподіяно економіці та культурі краю. На жаль, цей період усе ще мало вивчений в історичній літературі, не дивлячись на значну кількість публікацій в останній час на цю тему.

Кардинально новий етап в історії Закарпаття наступив із приходом Радянської Армії. 26 листопада 1944 року з'їзд Народних комітетів проголосив Закарпатську Україну і поставив питання про її возз'єднання з Радянською Україною, що входила тоді до складу СРСР. Різні політичні сили по-різному оцінюють сьогодні цей акт. Є і такі, що говорять: Закарпаття проти волі його населення було включено до складу України. Звичайно, були на Підкарпатській Русі сили, які виступали проти возз'єднання, проте не вони визначали політику в краї. Переважна більшість населення виступала за возз'єднання, яке згодом і відбулося.

Події ж 80-90-х рр., привели до утворення Української незалежної держави.

При вивченні історичного процесу в Карпатах автори врахували регіональну специфіку та самотність спричинених географічною відірваністю та тривалою політичною ізольованістю від загальноукраїнських державно-політичних і

етнокультурних процесів. Вони суттєво вплинули на процес формування національної свідомості поліетнічного населення. Врахування історичного досвіду мирного співжиття різних етносів Карпатського регіону дає можливість спрогнозувати створення моделі уникнення міжетнічних, міжконфесійних та міжпартійних конфліктів в Україні з метою консолідації українського народу, що сприятиме інтегруванню України в європейську співдружність.

Згідно з розпорядженням голови Закарпатської обласної державної адміністрації була створена робоча група, до якої ввійшли провідні вчені НДІ карпатознавства по написанню колективної монографії "Вони боронили Карпатську Україну". Це – комплексне наукове дослідження, в якому об'єктивно і не заангажовано висвітлюється міжнародне становище Карпатської України напередодні Другої світової війни, її соціально-економічний, політичний, національно-культурний та державно-правовий розвиток. Значна увага відводиться яскравим постатям, насамперед Президенту Карпатської України Августину Волошину. Уперше тут були опубліковані найповніші списки загиблих і живих захисників краю.

Усього за 2001-2002 рр. НДІ карпатознавства випущено сім наукових збірників "Carpatica-Карпатика", які присвячені наступним проблемам: "Актуальні проблеми вітчизняної й зарубіжної історії та культури" (випуск 8), "Науково-педагогічна діяльність та літературна творчість Федора Потушняка (до 90-річчя від дня народження)" (випуск 9), "Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в XIX-XX століттях" (випуск 10), "Проблеми історії та етнографії України" (випуск 11), "Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії" (випуск 12), "Старожитності Верхнього Потисся" (випуск 13), та "Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів" (випуск 14) з загальним обсягом 130 друкованих аркушів, та знаходиться у друці одразу 5 наступних випусків.

Провідним науковим співробітником НДІ карпатознавства М.М. Вегешем видано перші 5 томів "Історичних досліджень": том 1-2-"Історія Карпатської України в 1938-1939 роках", том 3

- "Августин Волошин: педагог, політик, людина", том 4 – "Закарпаття у міжвоєнний період (1918 - 1939 рр.)", том 5 – "Розвиток української історичної науки в XIX-XX ст.", із загальним обсягом 90 друкованих аркушів.

Загальний обсяг наукової продукції, опублікованої виконавцями теми, становить близько 390 друкованих аркушів.

Працівниками інституту опрацьовано архівні матеріали, що зберігаються в Державному Архіві Закарпатської області, Львові, Румунії, Угорщині та Словаччині, які стосуються досліджуваної проблеми. Архівні джерела поряд з історичною літературою дозволяють простежити соціально-економічні, етнополітичні та культурні процеси в Українських Карпатах та Карпатському регіоні в цілому, розкрити їх специфіку в загальноукраїнському та центральноєвропейському контексті. Критичний аналіз, неупереджена оцінка позитивних і негативних переломних моментів історії дозволяють виробити оптимальні моделі розв'язання економічних, конфесійних та міжнаціональних проблем. Результати дослідження направлені на використання в навчальних програмах вузів та шкіл. На їх основі виробляються науково-практичні рекомендації органам державної влади.

Характерним і цікавим здобутком Інституту карпатознавства є входження до його складу наукової групи археологів під керівництвом доктора історичних наук, професора кафедри історії стародавнього світу і середніх віків **Єдуарда Адальбертовича Балагурі**, який є також одним із головних засновників НДІ карпатознавства та незмінним його членом. Цей напрям дозволяє проводити наукову роботу не тільки шляхом вивчення історичної минувшини з архівних джерел, але і, досліджуючи матеріальні цінності за допомогою археологічних розкопок, що дає змогу заглянути в сиву давнину наших пращурів, які в той далекий час не володіли писемністю.

Археологічні студії пам'яток доби бронзи Верхнього Потисся розпочаті ще в другій половині XIX ст. Дослідниками були краєзнавці Т.Легоцький, І.Мікалік, І.Янкович, Я.Бем, брати Затлукали і П.Сова. Наукове осмислення археологічних джерел, особливо бронзових скарбів провели відомі європейські вчені

Угорщини: П.Патаї, А.Можокіч, Ф.Томна, з Румунії: М.Рошко, М.Нестор, Д.Полеску, Т.Бадер; з Словачії: А. Будінській-Крчка, Й. Владар, І.Ейспер і Я.Бем. Названими вченими була створена концепція розвитку населення Центральної Європи в добу бронзи і раннього заліза. Однак, окремі регіони у зв'язку з відсутністю добротних археологічних джерел залишилися білими плямами в їх теоретичних узагальненнях. Це стосується і Верхнього Поттисся.

Планомірні, широкомасштабні роботи були розпочаті в регіоні тільки в 50-60-х роках ХХ ст. у зв'язку з діяльністю Ф.Потушняка. У другій половині 60-х років при Ужгородському державному університеті була створена дослідницька археологічна лабораторія, яка існує і понині в складі Інституту карпатознавства. За 40 років наукових пошуків були відкриті сотні поселень, городищ, могильників, курганів, бронзових і золотих скарбів та сотні монет різних епох. Поважне місце серед відкритих старожитностей займають пам'ятки доби бронзи і ранньозалізного часу.

Багаторічні стаціонарні розкопки проводились на ключових поселеннях в сс. Дяково, Олешник, В.Паладь, Чома, Лужанка, Дрисино, В.Добронь в м. Берегові, городищах Дідово, Солотвино, Шелестово, Стремтура, Білки, Біла Церква, Середне Водяне. (Балагурі Е.А., Потушняк М.Ф., Попович І.І., Котигорошко В.Г., Дзембас О.В., Черкун Й.К.).

Отримані археологічні джерела останніх років дозволили авторам планової держбюджетної теми провести етнологічно-хронологічну і культурну класифікацію пам'яток доби бронзи і ранньозалізного часу, з'ясувати генетичні корені їх носіїв. Були виділені археологічні культури Ніршег, Отомань, Станово, Гава-Голігради і Східнославацька курганна група культури шнурової кераміки (індоєвропейці). Для з'ясування складних питань етнокультурних і міжетнічних процесів були використані дані лінгвістики, геології, палеоботаніки, палеозоології, антропології, етнографії і технічних наук.

Завдяки їм вивчено процес добування плавки і лиття, розвиток техніки і технології кольорової металургії в економічній інтеграції населення Східної і Центральної Європи,

визначена також і роль в міжетнічних економічних і культурних зв'язках перевалів через Карпати.

За останні роки археологічних досліджень пам'яток ранньозалісної доби Верхнього Поттисся досягнуто значних успіхів. Насамперед джерелознавча база поповнилася новими матеріалами, на основі яких відтворено реальну картину соціально-економічного та культурного розвитку населення регіону. Важливим є те, що пам'ятки так званої культури фракійського гольштату хронологічно поділені на два періоди. До першого віднесено пам'ятки культури Гава-Голігради (ХІІ–ХІІІ ст. до н.е.). (Кеменцеї Т., Попович І.І., Смирнова Г.І.). Друга група, датована VII – початком III ст. до н.е. і зв'язана з Куштановицькою культурою (Попович І.І.). Розкопки городища Шелестово, поселень Олешник, Дрисино, Петрово, Вовчанське, Медведівці дали можливість зазначити тип жител, господарсько-побутових комплексів, виробничих галузей, знаряддя праці, прикраси та інше. В ході досліджень було повністю розкопане городище Шелестово. Фортифікаційні споруди, житлові побутові комплекси дозволили зробити висновки, що ці земляні замки Закарпаття були не лише тимчасовими сховищами людей під час небезпеки, а й постійним місцем знаходження певної категорії людей для оборони і ведення дозорної служби. На постійну військову загрозу вказують чисельні знахідки зброї і заховані скарби довкола городищ Шелестово, Арданово, Стремтура та інші (Балагурі Е.А.).

Важливе місце в цих дослідженнях посідають пам'ятки племен так званої Куштановицької культури, які датуються VII–III ст. до н.е. синхронні культурам Українського лісостепу скіфського часу. Були проведені розкопки курганного поховання в сс. Бобовому, Оноковцях, Береги і поселення в сс. Олешник та Вілок (Котигорошко В.Г., Попович І.І.). На основі отриманих джерел з'ясовано, що носії куштановицької культури належали до автохтонних жителів Верхнього Поттисся і представляли фракійську етнокультурну спільність. Їх доля добре простежується на матеріалах пам'яток останньої чверті I тис. до н.е. В цей історичний час Верхнє Поттисся увійшло у

сферу впливу середньоевропейської культури, створеної кельтами.

Вироби верхньотиських центрів металургії на рубежі II – початку I тис. до н.е. були широко представлені не тільки в Прикарпатті, але й у Середньому Подністров'ї, а окремі предмети доходили аж до Дніпра.

Усе ще проблемним залишається питання походження та історичної долі носіїв станівської культури. Остаточню не з'ясовані і культурно-економічні контакти між населенням Верхнього Потисся, Східно-Карпатського регіону та Тисо-Дунайського басейну.

За останні роки вдалося визначити у Верхньому Потиссі кілька пам'яток так званого перехідного типу від станівської культури до культури Гава ранньозалізного часу. Це поселення в селі Медведівці й Дрисино (Закарпатська обл.) і могильники в с. Копчани (Східна Словаччина), Лодхі, Беркес і Демечер у Східній Угорщині.⁴²

Угорський дослідник Т.Кеменцеї пов'язує виникнення цих перехідних пам'яток з просуванням носіїв культури Едьек на північний схід, в басейн Верхнього Потисся, а також населення із Східно-Карпатського регіону. Він вважає, що якраз група пам'яток типу Беркес-Демечер доживає до ранньозалізного часу, до появи культури Гава в північній частині Ніршег, тобто у Верхньому Потиссі. Ці думки Т.Кеменцеї можуть бути прийняті тільки частково. Справа в тому, що поселення в сс.Медведівці, Дяково, Дрисино на Закарпатті і могильник в с. Копчани на Земпліниці у Східній Словаччині мають у своєму керамічному комплексі незначну частину нових елементів, які вже є характерними для ранньозалізного часу. Все ж домінуючими залишаються станівські форми із спрощеними декоративними мотивами. Отже, пам'ятки типу Беркес-Демечер слід розглядати як пізню фазу розвитку Фельшесевч-Станівської культури. Наявність східних елементів у групі Беркес-Демечер Т.Кеменцеї пояснює на основі бронзових виробів (шпильки з вушком, серпи з гаком, чекано-молоти і кинджали). Такий доказ не може не бути аргументований щодо іногороднього елементу, бо бронзові вироби східного вогнища металургії були

широковідомими у Тисо-Дунайському басейні. Вони не зв'язані з етнічними спільностями. Однак є дані про проникнення із Верхнього Потисся нового населення в Прикарпаття, що залишило пам'ятки типу перехідного шару на поселення в Магалі. Г.І.Смірнова відзначає цей перехідний шар як ранньоголіградівський комплекс, котрий йшов зразу після культури Ноа. Отже, в Північно-Східних Карпатах можна визначити дві передгальштатські групи пам'яток. Це Беркес-Демечер і ранньоголіградівський у Магалі. На жаль, ці групи ще недостатньо дослідженні, пам'ятки маловідомі. Відсутня також і їх повна публікація. Ось такий стан і наслідки досліджень пам'яток населення бронзового й ранньозалізного віку на Закарпатті сьогодні.⁴³

За період виконання науково-дослідних тем особлива увага була приділена етнокультурним процесам і міжетнічним зв'язкам у латено-римській час. Здобуті в ході багаторічних польових досліджень старожитностей кінця I тис. до н.е. і першої половини I тис. н.е. у верхньотиському регіоні (Котигорошко Г.В., Лазін О., Попович І.І., Крішан І., Буйна І., Неметі І., Сабо М., Зірра В., Коллік Т., Берчу Д.) дали змогу зробити спробу реконструювати історико-культурні і етнокультурні процеси всього Карпатського басейну. При цьому виконавці теми не ставили собі за мету викласти загальновідомі події античності, а лише ті, які прямо і безпосередньо були зв'язані з даним регіоном та суміжними землями.

Джерельною базою для дослідження є пам'ятки матеріальної й духовної культури (поселення, виробничі центри, могильники, окремі поховання, монети тощо) Верхнього Потисся та письмові твори античних і візантійських авторів, які містять інформацію географічного та етнологічного змісту.

В ході розробки тем були узагальнені близько 50 археологічних пам'яток доби Великого переселення народів, широко використані монетні колекції та фондові матеріали музеїв м. Ужгород (Україна), Сату-Маре (Румунія), Ніредьхаза (Угорщина), Кошіце, Михайловці (Словаччина), каталог міжнародної виставки в Мюнхені (ФРН) - Гуни, Германці, Авари, Скарби. Для з'ясування історичних і етнічних процесів

наводяться свідчення істориків (Тасія, Ам'ян, Марцеллів, Діон Кассій, Йордан, Прокопій Кесарівський), географів (Страбон, Птоломей) і поета Овідія.

Для розгляду питань етнічної атрибуції пам'яток IV–V ст. Верхнього Потисся залучені і фундаментальні праці цілого ряду європейських вчених Ф.Бірбрауера, Я.Тейрада, Й.Вернера, А.К.Амброза, І.Бони.

Археологічні джерела, отримані під час розкопок, дозволили не тільки з'ясувати густоту заселення території Закарпаття з визначенням кількості населення, але й доповнити важливими даними загальний історичний розвиток давньо-слов'янського населення краю, враховуючи його етнокультурні та етнографічні особливості, а також контакти його в загально-слов'янському масиві.

В XII–XIII ст. почалося інтенсивне будівництво фортифікаційних споруд – замків, залишки яких збереглися в Горянах, Невицькому, Середньому, Квасові, Виноградіві, Королеві, Хусті, Гркшеві. Але, на жаль, вони ще не стали предметом спеціальних археологічних досліджень. Це перш за все пояснюється відсутністю спеціалістів – археологів-архітекторів, а, по-друге, в університеті і навіть в області відсутня матеріальна база для подібних досліджень.

Багаторічні археологічні розкопки експедицій Ужгородського національного університету проводились під керівництвом проф. Е.А.Балагурі, д.і.н. В.Г.Котигорошко, н.с. Черкун Й.К. та за допомогою Інституту археології НАН України, близького зарубіжжя та фондами музейних колекцій Закарпаття, Румунії, Словачії, Угорщини та Польщі.

Особливо цінними є здобуті археологічні матеріали із розкопок В.Бегань, Мочала, Чома, Заболоття, Вилоч, Олешник, городище Мала Копаня, Солотвино, Середнє Водяне, Біла Церква, виробничих центрів Вовчанське і Лужанка, із могильників Іза I-II, Чома, Бакта, Береги, Батар, Бобове та інші.

З початком створення Інституту карпатознавства починається нова ера плідної співпраці археологічної групи науковців Ужгородського університету у вивченні історичної спадщини Верхнього Потисся кінця I тисячоліття до н.е. – I

тисячоліття н.е. і веденні польових досліджень на ключових пам'ятках Закарпаття з Інститутом Фракології, обласним музеєм м. Сату-Маре Румунії, Угорським національним музеєм Будапешта та кафедрою металургії Кошицького Технологічного університету Словачії.

В липні-серпні 1996 р. відбулася спільна українсько-румунська експедиція, яка проводила розкопки «поселення і курганного поховання» пам'яток біля с. Лазур на території Сату-Марської області.¹ З боку української сторони у розкопках приймали участь 10 студентів історичного факультету Ужгородського університету, очолювані ст.н.с. Котигорошко В.Г. В серпні-вересні спільна українсько-румунська експедиція проводила розкопки на городищах біля с. Солотвина і Біла Церква Тячівського р-ну і с. Середнє Водяне Рахівського р-ну.

Спільна українсько-угорська експедиція в серпні-вересні проводила розкопки староугорського могильника в с. Чома Берегівського р-ну.

В роботі експедицій з румунської сторони приймали участь наукові працівники Інституту Фракології В.Василів, А.Беженіру і Ю.Лазін, а з угорської – П.Немет і І.Федор. Членами української експедиційної групи Інституту карпатознавства були проф. Е.А.Балагурі, с.н.с. В.Г.Котигорошко, доц. М.П.Макара і с.н.с. В.В.Марина.

З 10 липня по 22 серпня 1997 р. продовжувались розкопки на багатошаровому Городищі в с. Мала Копаня. За час студії відкрито десятки господарсько-побутових і виробничих об'єктів, зібрано домашнє начиння, наверхники стріл, умбон, ножі, пряжки, кільця, бронзові браслети, сережки, шпори, жорна, 7 фібул та інші предмети. Особлива увага приділялась вивченню конструкції валів і полісаду.

10-20 вересня цього ж року продовжувала пошукові роботи суспільна українсько-румунська археологічна експедиція на Тячівщині. Місцем дослідження став середньовічний православний монастир у с.Грушево (спонсор – Музей історії м. Сату-Маре, Румунії).

З 7 по 27 липня 1997 року археологічною групою Інституту карпатознавства продовжувались спільні українсько-угорські

дослідження на староугорському могильнику в с. Чома Берегівського району. З угорської сторони в розкопках приймали участь 7 студентів Сегедського університету під керівництвом відомого вченого угрознавця директора Національного музею Угорщини проф. Федора Іштвана. З української сторони в дослідженнях могильника приймали участь 16 студентів історичного факультету УжНУ під керівництвом проф. Е.А.Балагурі.

В 1998 р. були проведені археологічні розкопки на пам'ятниках Закарпаття: багат шарове городище в с. Мала Копаня, (керівник експедиції д.і.н. В.Г.Котигорошко), спільні українсько-румунські археологічні дослідження на Тячівщині: середньовічний православний монастир у с. Грушево (керівник к.і.н. В.В.Марина), та городище в с.м.т. Солотвино (керівник директор інституту доц. М.П.Макара), а також спільні українсько-угорські дослідження могильника в с. Чома Берегівського р-ну (керівник проф. Е.А.Балагурі).

Проведення археологічних експедицій 1998 р. та опублікування матеріалів стали можливими завдяки фінансуванню румунською та угорською сторонами.

Виконавцями теми проф. Е.А.Балагурі та д.і.н. В.Г.Котигорошком укладено і випущено у світ 5-й випуск Карпатики «Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів». – Ужгород, 1998 (219 ст.), в якому опубліковані матеріали археологічних досліджень вчених України, Угорщини, Румунії, Словаччини.⁴⁴

В липні–серпні 1999 року продовжувались археологічні розкопки і розвідки на ключових пам'ятках II-го тис. до н.е. – I-го тис. н.е. Закарпаття на багат шаровому городищі біля с. Мала Копаня Виноградівського р-ну – на площі 450 кв.м. вскриті залишки фортифікаційних споруд, встановлена стратиграфія й хронологія шарів; завершено розкопки на городищі Читата в с. Солотвино Тячівського р-ну; продовжувались розкопки на могильнику біля с. Чома Берегівського р-ну. Усі три експедиції фінансувались спонсором, румунськими та угорськими партнерами у відповідності до угоди про наукове співробітництво.⁴⁵

Археологічні розкопки 2000 р. проводилися у с. Біла Церква Рахівського району згідно Договору про співробітництво між УжНУ і Румунським інститутом фракології та в селах Малий Майтинь, Акош, Лазур Сату Марського повіту (Румунія) на основі Договору між НДІ карпатознавством та Історичним музеєм м. Сату Марє.

На основі археологічних і письмових джерел дослідники етнокультурних процесів та взаємозв'язків населення Верхнього Потисся з племенами Центральної й Східної Європи в II тис. до н.е. – I тис. н.е. дійшли висновку: територія Північно-Східних Карпат в бронзовому і ранньозалізному віках заселяли носії культур Ніршег, Отомань, Станово й Гава Голігради, генетичні корені яких беруть початок від індоєвропейської спільності. Починаючи з XI ст. до н.е. проходить процес уніфікації культур Тисо-Дунайського басейну, внаслідок чого формуються доволі близькі один до одного археологічні культури фракійського гальштату. З VII до III ст. до н.е. у Верхньому Потиссі мешкало місцеве населення куштановицької культури, яке належало до північнофракійської етнічної спільності.

В останній чверті I ст. до н.е. населення регіону ввійшло у сферу впливу кельтської цивілізації Центральної Європи. Тільки на зламі нашої ери населення Північно-Східних Карпат попадає під процес слов'янізації, в результаті чого виникає своєрідна культура карпатських курганів. Крім вказаної культури в римський час існують незначні культурні групи, які представляють вандалів, гепідів, дако-гетів.

Таким чином, Верхнє Потисся в першій половині I тис. н.е. становило етнокультурний простір, історико-географічне місце, де проходив процес культурогенезу (у матеріально-речовому та духовному аспектах) північних фракійців, які проявили себе як цивілізуючий історичний тип стародавності. Їх, етногенез відбувався шляхом поглинання іноетнічних груп - кельтів, сарматів, германців. Найбільш активно процеси взаємодії та асиміляції відбувались в I–II ст. н.е., а потім в III ст. н.е., коли значні маси різноетнічного Барбарікуму при домінуючій частці германського елементу, почали наступати на кордони Римської імперії. Під час Маркоманських війн в регіон проникли

германські племена, які згодом стали відігравати каталізуєму роль у процесі міжетнічного переміщення.

Друга половина I тис. н.е. є періодом масового розселення слов'ян у Карпато-Дунайському ареалі. Процес слов'янізації захоплює і верхньотиський регіон. Місцеве фракійське населення було асимільовано слов'янами. Уже в VI-IX ст. н.е. регіон став густо заселеним слов'янським етносом. В кінці IX ст. в регіоні з'являються нові етнічні спільності в особі угорців та торкомовних груп. З XI ст. місцевий субстрат приймає участь у формуванні феодальної держави угорців. Їх історична доля тісно зв'язана з європейською цивілізацією наступних епох.⁴⁶

В 2001 р. за результатами роботи археологічної групи була видана монографія проф. Е.А.Балагурі "Населення Верхнього Потисся в епоху бронзи" та науковий збірник "Carpatica-Carpatika" (випуск 13), присвячений до 70-річчя від дня народження професора Едуарда Адальбертовича Балагурі "Давня історія України і суміжних регіонів", а в 2002 році підготовлений до друку (випуск 16) "Карпати в давнину" (Матеріали міжнародного симпозіуму).

Апробація підсумків досліджень проводилась через публікацію наукових статей у вітчизняних і зарубіжних виданнях та монографіях, а результати наукової роботи введені в історичну науку, широко використовуються при читанні нормативних курсів і спецкурсів із стародавньої історії на історичних факультетах України та близького зарубіжжя.

З часу створення і до сьогодні Інститутом карпатознавства ведеться посилена робота по встановленню творчих контактів із науковцями інших регіонів України та сусідніх країн. Так, археологами укладено ряд договорів про співробітництво з науковими установами Словаччини, Угорщини та Румунії.

В 1993 р. був підписаний договір «О приграничном научном сотрудничестве между Институтом карпатоведения Ужгородского государственного университета и институтом археологии Словацкой Академии наук», 7.07.1994 р. підписана угода «Про прикордонне наукове співробітництво між Інститутом карпатознавства Ужгородського державного

університету та металургійним факультетом Технічного університету в м.Кошице», 15.06.1995 року підписана така ж угода з Історичним музеєм м. Сату Марє (Румунія), а 21.09.1995 року укладений договір «Про взаємне співробітництво між Ужгородським державним університетом (Україна) та Румунським Інститутом фракології Міністерства освіти (м.Бухарест)», 18.07.1997 р. підписаний проєкт українсько-угорського співробітництва у сфері науки й технологій, а 23 лютого 2000 р. НДІ карпатознавства підписав договір про наукове співробітництво з історичним музеєм повіту Сату-Марє, яким керує професор Віорел Чуботе та інститутом фракології (Румунія), очолюваним визначним румунським археологом Петру Романом.

Що стосується українсько-угорських стосунків, то в лютому 2000 р. в НДІ карпатознавства відбулася зустріч провідних вчених-істориків із генеральним консулом Угорщини в Ужгороді п. Золтаном Сокачем та консулом п. Яношем Вішкі. Пан Сокач відзначив, що український та угорський народи і надалі залишаються сусідами, а отже, стосунки між ними треба привести до певної системи. На глибоке переконання високоповажних гостей, перед істориками обох країн чимало завдань, які найближчим часом треба вирішити. Генконсул Угорщини виступив з ініціативою створення змішаного комітету вчених України та Угорщини для зваженого й об'єктивного з'ясування низки спірних проблем в історії українсько-угорських відносин.

Інститут карпатознавства встановив тісні стосунки також з Інститутом народознавства НАН України, який очолює професор Степан Павлюк, та з Інститутом історії України НАНУ, директором якого є широко відомий академік Валерій Смолій. Наукові співробітники НДІ карпатознавства були співавторами таких фундаментальних праць, як «Сторінки історії України. XX століття», «Малий словник історії України», «Енциклопедія історії України» у п'яти томах, «Українська державність у XX столітті» і т. д.

В 1998 році провідні вчені Інституту історії України С.Кульчицький, С.Віднянський, О.Реснт, Ю.Пінчук, О.Рубльов

разом із співробітниками НДІ карпатознавства та Історичного музею повіту Сату-Маре (Румунія) провели спільну наукову конференцію «Румунсько-Українські відносини: історія й сучасність».⁴⁷ У жовтні 2000 р. наші науковці взяли участь у роботі міжнародної наукової конференції «Демократичні процеси в Центральній і Південно-Східній Європі (XIX–XX ст.)», яку проводив Фонд Конрада Аденауера та Історичний музей повіту Сату-Маре. Усього ж за роки спільного співробітництва між НДІ карпатознавством та Історичним музеєм м. Сату Маре проведено 5 конференцій і симпозіумів на теми: археологія, етнографія, історія та етнокультурні процеси в Карпатському регіоні. Опубліковано низку статей і 5 колективних збірників стосовно історії, культури та взаємозв'язків між Україною і Румунією⁴⁸.

1. Вегеш М.М., Горват Л.В. Історична наука в Ужгородському державному університеті. - Ужгород, 2000 р. - С. 95.
2. Там же. - С. 97.
3. Павленко Г.В., Історія Ужгорода (доба феодалізму і раннього капіталізму до 1848 р.) // Історія Ужгорода, 1993. - С.18.
4. Павленко Г.В. Антигабсбурзька і антифеодална боротьба трудящих (кінець XVII-XVIII ст.) // Нариси історії Закарпаття. - Т.1. - Ужгород, 1993. - С.136-137.
5. Павленко Г.В. Участь України в миротворчій діяльності ООН: До 50-річчя утворення. - Ужгород: Патент, 1995. - С.8-9. (співавтори - Король І., Мацола В.).
6. Вегеш М.М., Горват Л.В. Історична наука в Ужгородському державному університеті. - Ужгород, 2000 р. - С. 98.
7. Павленко Г.В. Тріумфуючий наш Міхай Мункачі і німецький духовний світ // Карпатський край. - 1994. - № 3-4. - С. 10-11.
8. Павленко Г.В. Міхай Мункачі і німецький духовний світ: До питання про роль німецької культури у формуванні Мункачі як художника // Мункачі з Мукачева: до 150-річчя з дня народження. - Мукачево, 1994. - С.11-12.
9. Павленко Г.В. Діячі історії, науки і культури Закарпаття. Малий енциклопедичний словник. - Ужгород, 1997. - С.5-6.
10. Вегеш М.М., Горват Л.В. Історична наука в Ужгородському державному університеті. - Ужгород, 2000 р. - С.108-113.

11. Поп І.І. Закарпатська школа живопису, як феномен національного і культурного відродження // Карпатика. - Ужгород, 1992. - Вип.1. - С.181-196.
12. Поточний архів НДС УжНУ. - Папка №3 (Анотовані звіти НДІ карпатознавства за 1992-1994 рр.). - С. 26-27.
13. Поп І.І. Закарпатська школа живопису, як феномен національного і культурного відродження // Карпатика. - Ужгород, 1992. - Вип.1. - С.181-182.
14. Поточний архів НДІ карпатознавства УжНУ. - Папка № 2. (Звіти НДІ карпатознавства за 1992-1995 рр.) - С. 16-18.
15. Ілько В.І. Криза феодально-кріпосницької системи і зародження капіталістичних відносин. Піднесення антифеодалного і національно-визвольного руху (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) // Нариси історії Закарпаття. - Т.1. - Ужгород, 1993. - С.193-194.
16. Поточний архів НДС УжНУ. - Папка №4 (Звіти НДІ Карпатознавства за 1993-1995 рр.). - С. 43-44.
17. Поточний архів НДС УжНУ. - Папка №3 (Анотовані звіти НДІ карпатознавства за 1992-1994 рр.). - С. 36-38.
18. Поточний архів НДС УжНУ. - Папка №6 (Анотовані звіти НДІ Карпатознавства за (1995 р.). - С. 23.
19. Макара М.П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 - січень 1946 рр.). - Ужгород, 1995. - С. 44-46.
20. Макара М.П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 - січень 1946 рр.). - Ужгород, 1995. - С. 43-44.
21. Поточний архів НДЧ УжНУ. - Папка №3 (Анотовані звіти НДІ Карпатознавства за 1992-1994 рр.). - С. 21-22.
22. Тиводар М.П. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX - першої половини XX ст.: історико-етнологічне дослідження. - Ужгород: Карпати, 1994. - С.558.
23. Тиводар М.П. Закарпаття: народознавчі роздуми. - Ужгород, 1995. - С.205.
24. Тиводар М.П. Етнологія: навчальний посібник для студентів історичного факультету. - Ужгород: Патент, 1998. - С.566.
25. Тиводар М.П. Ужгород між двома світовими війнами (1919-1944 рр.) // Історія Ужгорода: Історичний нарис / Керівн. авт. колект. Г.В.Павленко. - Ужгород, 1993. - С.102.
26. Поточний архів НДІ Карпатознавства УжНУ. - Папка №4 (Анотовані звіти НДІ Карпатознавства за 1996 р.). - С. 4-5.

27. Тиводар М.П. Природно-географічні умови функціонування скотарства в Українських Карпатах // Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ - першої половини ХХ ст.: історико-етнологічне дослідження.-Ужгород: Карпати, 1994.-С.27-28.
28. Тиводар М.П. Закарпаття: народознавчі роздуми... - С. 31-46.
29. Вегеш М.М., Горват Л.В. Історична наука в Ужгородському державному університеті. - Ужгород, 2000 р. - С.131-136.
30. Тиводар М.П.. Етнологія... - С. 7-9.
31. Тиводар М.П. Закарпаття: Народознавчі роздуми... - С. 168-170.
32. Задорожний В.С. Велич і трагедія Карпатської України. - Ужгород, 1993. - 90 с. (співавтор - Вегеш М.).
33. Задорожний В.С. Карпатська Україна в 1938-1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного і політичного розвитку // Український історичний журнал. - 1995. - №2. - 18 с. (співавтор - М.М.Вегеш).
34. Задорожний В.С. Щоденник «Щастя і горе Карпатської України» В.Гренджі-Донського - історичне джерело // Тези доповідей та повідомлень першої наукової конференції, присвяченої життю і діяльності видатного поета і культурно-громадського діяча Василя Степановича Гренджі-Донського (Ужгород, 16 грудня 1994 р.). - Ужгород, 1995. - С.36.
35. Відроджена з попелу: закарпатська «Просвіта» вчора і сьогодні // Срібна Земля. - 1993. - 11 травня. - С.4. (співавтор - Вегеш М.).
36. Вегеш М.М., Горват Л.В. Історична наука в Ужгородському державному університеті. - Ужгород, 2000 р. - С. 117-127.
37. Данилюк Д.Д. Розвиток історичної науки в Закарпатті (з кінця ХVІІІ – до середини ХХ ст.) / Автореферат докторської дисертації. - Ужгород, 1994. - 300 с.
38. Данилюк Д.Д. Ю.І.Гуца-Венелін. - Ужгород, 1995. - 43 с.
39. Данилюк Д.Д. Михайло Лучкай - патріарх Закарпатської історіографії. - Ужгород, 1995. - 61 с.
40. Данилюк Д.Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до поч.ХХ ст.). - Ужгород, 1997. - 287 с.
41. Поточний архів НДІ карпатознавства УжНУ - Папка № 3. (Анотовані звіти за 1992-1994 рр.). -С. 32-33.
42. Балагурі Е.А. Первіснообщинний лад у Закарпатті // Нариси історії Закарпаття. Т.1. (З найдавніших часів до 1918 р.). Розд. 1. / Редколегія: І.Гранчак (відповідальний редактор і керівник авторського колективу), Е.Балагурі, М.Бабидорич, В.Ілько, І.Поп. - Ужгород, 1993. - С. 37-39.
43. Балагурі Е.А. Історія і стан дослідження пам'яток населення епохи бронзи Закарпаття // Carpathica-Карпатика. До 50-річчя Ужгородського державного університету. - Ужгород, 1995. - Вип. 3. - С. 7-9.
44. Поточний архів НДІ карпатознавства УжНУ. - Папка № 3. (Анотовані звіти за 1997 р.) - С. 56-58.
45. Поточний архів НДІ карпатознавства УжНУ. - Папка № 3. (Анотовані звіти за 1998 р.) - С. 66-68.
46. Поточний архів НДІ карпатознавства УжНУ. - Папка № 3. (Анотовані звіти за 1999 р.) - С. 78-80.
47. Балагурі Е.А. Розкопки в с. Чома періоду здобуття угорцями своєї нової батьківщини // Acta Hungarica. - Ужгород-Дебрецен, 1998. - С.16-17.
48. Марина В.В. Наукові експедиції НДІ карпатознавства в 2000 році // Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів.